

Araştırma Makalesi / Research Article

Yayın Geliş Tarihi / Article Arrival Date

01/03/2021

Yayınlanma Tarihi / The Publication Date

29/06/2021

Dr. Öğr. Üyesi Radiye Canan BAĞIŞ

Antalya AKEV Üniversitesi
İnsani Bilimler Fakültesi
Sosyoloji Bölümü
rcananb@gmail.com

FUTBOL TARAFTARI SALDIRGANLIĞI VE SOSYAL ÖĞRENME

Öz

Futbol sadece bir spor dalı olarak düşünülmemelidir. Futbol sosyolojik bir olgudur. Futbol çatısı altında futbola ilgi duyan, farklı tabakalardan, farklı etnisitelerden, farklı kültürlerden, farklı ülkelerden insanlar kendi takımlarına taraf olma anlamında taraftar kimliği altında yer almaktadır. Taraftarların bir arada yer alması her zaman barışçıl bir ortam yaratmamaktadır. Saldırıcı eğilimlerini denetleyemeyenler futbola gölge düşüren olaylara neden olmaktadır. Bu araştırmanın amacı futbol taraftarı saldırganlığının sosyal öğrenme süreci içerisinde kazanıldığını ortaya koymaktır. Bu araştırmada futbol taraftarlarının saldırganlığı, onların saldırgan olmalarında rol oynayan faktörlerin neler olduğu açıklanmaktadır. Futbol taraftarı saldırganlığı araştırmanın kuramsal dayanağı olan sosyal öğrenme kuramı çerçevesinde değerlendirilmektedir. Araştırmada saldırganlığın diğer davranışlarda olduğu gibi öğrenilen bir davranış olduğundan hareket edilmekte, taraftarların saldırgan davranışlarını ailelerini, taraftar grubu ve grup liderlerini ve medyadaki figürleri model alma ve taklit ile öğrendikleri sonucuna ulaşılmaktadır. Taraftar saldırganlığını sosyal öğrenme kuramı ile değerlendirmesini yapan araştırmaların sınırlı sayıda olması ve çevrenin saldırgan davranışların kazanılmasında etkili olduğunu göstermesi bu araştırmanın önemini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Futbol, Taraftar, Saldırıcılık, Taraftar Saldırıcılığı, Sosyal Öğrenme Kuramı.

FOOTBALL FAN AGGRESSION AND SOCIAL LEARNING

Abstract

Football should not be considered as just a sport branch. Football is a sociological phenomenon. People from different layers of society, different ethnicities, different cultures and different countries who are interested in football occupy a place with the identity of fans in the sense of supporting their own teams under the umbrella of football. The supporters being together does not always create a peaceful environment. Those who cannot control their aggressive tendencies cause events that overshadow football. The aim of this study is to prove that football fan aggression is obtained during the social learning process. In this study, the aggression of football fans and the factors that play a role in their aggression are examined. Football fans aggression is evaluated within the framework of social learning theory, which is the theoretical basis of the research. It is concluded that aggression is a learned behavior as in other behaviors, and that fans learn their aggressive behavior by modeling and imitating their families, fan groups, group leaders, and the figures on the media. Being limited studies which evaluate the football fan aggression with social learning theory and showing that environment is effective to acquire aggressive behaviours, indicate the importance of this study.

Keywords: Football, Fan, Aggression, Fan aggression, Social Learning Theory.

Giriş

Futbolun ortaya çıkışı hakkında kesin bir tarih saptanamamaktadır. Ancak insanların ruhsal ve fiziksel yapısının yuvarlak cisimlerle oynamaya, kendini eğlendirmeye yönelik bir eğilimi olması, futbolun tarihinin insanlıkla eşit olabileceği düşüncesini oluşturmaktadır (Sert, 2000: 51). Geçmişten günümüze futbol dünyanın her yerinde büyük kitlelerin ilgisini çekmekte, toplumların evrensel bir dili olmaktadır. Futbol insanların eğlendikleri, deşarj oldukları, kendilerine kimlik oluşturabildikleri bir alandır. Futbol barış ve kardeşlik mesajı vermesine rağmen, mücadele ve yarışımın yürütüldüğü bir spor dalıdır. Sahada futbolcular, tribünlerde taraftarlar futbolun barış ve kardeşlik ruhuna aykırı olarak saldırganca davranabilmektedir.

Saldırganlık genel anlamıyla “diğere zarar vermek amacıyla bir kişi ya da grup tarafından gerçekleştirilen davranış olarak tanımlanmaktadır” (Doğan ve Morali, 1996, akt. Yetim, 2006: 210). Sosyal öğrenme kuramına göre saldırganlık öğrenilen bir davranıştır. Öğrenme model alma, gözlem ve taklitle gerçekleşebilmektedir. Birey gözlemediği kişinin davranışının onaylandığını ve kabul aldığını gördüğünde bu davranışı taklit etmekte veya benzer şekilde davranmaktadır. Saldırgan davranışlar ve şiddet eylemleri model olarak öğrenilebilmektedir (Bandura, 1969 akt. Vasi, 2019:25). Futbol taraftarları ailelerinde saldırgan davranış gösteren bireyleri, içinde yer aldıkları taraftar grubu liderlerini ve medyadaki figürleri kendilerine model almakta ve saldırganlığı onlardan öğrenebilmektedirler.

Bu araştırmada öncelikle taraftar, saldırganlık, taraftar saldırganlığı ve taraftarların saldırgan olmalarında rol oynayan faktörlerin yer aldığı kavramsal çerçeve verilecektir. Sonrasında saldırganlığı açıklamaya yönelik olarak içgüdü kuramı, engellenme-saldırganlık kuramı ve sosyal öğrenme kuramlarına değinilerek kavramsal çerçeve oluşturulacaktır. Ardından taraftar saldırganlığının sosyal öğrenme kuramı çerçevesinde bir değerlendirmesi yapılacaktır. Nihai olarak sonuç kısmı verilerek öneriler sunulacaktır.

1. Kavramsal Çerçeve

1.1. Taraftar Olgusu

Seyirci ve taraftar kavramları birbirlerinin yerine kullanılabilir. Bu bağlamda bu iki kavramı birbirinden ayırt etmek gerekmektedir. Seyirci, bir maçı stadyumda ya da televizyon gibi medya aracılığıyla seyreden kişidir. Aydın ve arkadaşlarının belirttiği gibi, seyirci seyretmek fiilinin içerdiği pasif izleyici olma durumuna işaret etmekte, dolayısıyla kolektif tanım içine dahil edilmemektedir. Taraftar ise taraf olmak fiilinden türeyen ve pasif izleyici olma durumuna inat aktif olarak sosyal ilişki ağları içerisinde yer alan kişidir. Taraftarların kolektif olan tribün gruplarının içerisinde veya sosyal ilişki zemininde yer almaları önemlidir. Taraftar kavramı sadece maç günleri aynı tribünde maçı izlemek değil, aynı zamanda ortak hafıza, dil ve tutuma sahip olan, diğer taraftarlarla oluşturulan kamusal alana işaret eden kolektiviteyi içermektedir. Taraftarlığın en önemli koşulları arasında, şenliğin, hüznün ve dayanışmanın birlikte yaşandığı bir sosyallığın olması ve saha dışında bir kolektif hafızanın oluşmasıdır (Aydın vd., 2008: 299-300).

Desteklediği takımı hayatının merkezine koyan, fanatizm derecesine ulaşmış taraftarlar da bulunmaktadır. Fanatizm genel olarak taraftarı olunan takıma her koşulda bağlanmayı ifade etmektedir. Bu bağlılık ötekileştirilen rakiplere karşı hoşgörüsüzlüğü, ileri boyutlarında da şiddeti getirebilmektedir. Kavga etme, yaralama, kırıp dökme, adam öldürme şeklinde şiddet uygulayan kişiler ise holiganlardır (Akkaya, 2009: 338-339). Holiganlık ile fanatizmi birbirine karıştırmamak gerekmektedir. Fanatizmde körü körüne takım tutulmakta, fanatizm bağına anlamına gelmektedir. Holigan ise, azgın, gözü kara anlamına gelmektedir. Holiganlar için önemli olan takımları kazansa da kazanmasa da kavga etmek, kırıp dökme (Özmaden, 2004: 36). Holiganların ortaya çıkış zamanı I. Dünya savaşından önceye dayanmaktadır. Holiganizm I. ve II. Dünya savaşları arasında yükseliş göstermiş, 50’li yılların son zamanlarında düşüş yaşamasına rağmen 60’lı yıllarda tekrar yükselmiştir. Bugün İngiltere dışında birçok ülkede holiganizm vardır. Holiganların çıkış yeri İngiltere olup, onlar alt tabakalarda yer alan işçi sınıfı ailelerine mensup çocuklardır. Onlar işleri, toplumsal güvenceleri olmayan, toplum içinde statüleri bulunmayan, kendileriyle, aileleriyle ve toplumla sorunları olan kişilerdir. Tepkilerini toplumsal normlara karşı çıkararak, yakıp yıkararak, kırarak ifade etmektedirler. Futbol holiganlara kendilerini taraftar kimliği altında gizleyebilecekleri bir ortam sağlamakta, onlar futbolu kolaylıkla kullanabilecekleri bir alan olarak görmektedirler (Sert,

2000: 69).Futbol taraftarlığının fanatikliğe ve holiganlaşmaya kayması futbol taraftarlarının spor olaylarını yorumlamasında tarafsız hareket edebilmesini ve muhakeme gücünü kullanabilmesini zorlaştırmaktadır (Zelyurt, 2017: 24).

Futbol taraftarları takımlarına bağlıdır. Onların bir takıma taraftar olarak bağlanması, gurur ve saygınlık verici toplulukla beraberliği ve başarısız ve tekdüze bir yaşamdan kaçışı sağlamaktadır (Acet, 2006: 31) Takımlarıyla aşırı düzeyde özdeşleşen taraftarların beklentileri kendi takımlarının galip gelmesidir. Onlar takımın başarılarını kendi başarıları olarak görürler. Takımlarının başarısızlığı karşısında ise saldırgan davranışlar sergileyebilirler, saldırganlığı “delikanlılık” göstergesi olarak kabul edip benimseyebilirler.

1.2.Saldırganlık Olgusu

Saldırganlık, çoğu zaman öfke ve kızgınlık kavramlarıyla bağlantılı görülmektedir. Ancak saldırganlığı ortaya çıkaran öfke ve kızgınlık dışında başka duygu durumları da bulunmaktadır. Acı, can sıkıntısı, kaygı, baskı, korku, çok sinirlilik, nefret, kin, düşmanlık gibi duygu durumları saldırgan davranışların oluşumunu tetiklemektedir (Köknel, 1996: 131-138).

Saldırganlıkla ilgili yapılmış pek çok tanım bulunmaktadır. Bu tanımlardan birine göre saldırganlık, “doğrudan ve dolaylı nedenlere bağlı olarak sosyal ve kültürel ortam tarafından saldırganca kabul edilen, kişisel acı veya maddi zarar doğuran davranışlardır” (Şahin, 2003: 49).Saldırganlık davranışından bahsedebilmek için bir eşyaya tahribat verilmesi, bir kişiye zarar vermek için baskı ve engel tanımadan o kişiye fiziki ya da sözlü olarak saldırılması ve bu davranışın toplum tarafından onaylanmaması gerekmektedir.

Futbol taraftarının saldırganlığı, psikolojik yönden üç gruba ayrılabilir: tek bir taraftar tarafından sergilenen “bireysel saldırganlık”; birden fazla taraftarın toplanarak gösterdikleri “kitlesel saldırganlık”; karşısındaki kişi ve eşyaları tahrip eden “tamamen şiddet içeren saldırganlık” (İkizler, 1993’den akt. Acet, 2006:57).

1.3. Taraftar Saldırganlığı

Taraftar kişi takımını seven, takımına ve renklerine duygusal bağlılığı olan kişidir. Taraftarlar şiddete eğilimli olabilirler. Eğer taraftarlar saldırgan davranışlar sergiliyorlarsa taraftar kimliğinden ziyade holigan ya da fanatik kimliğinden bahsetmek mümkündür. Futbolda şiddetin ortaya çıkmasında fanatik ve holiganların büyük payı bulunmakta olup, şiddete eğilimli taraftarların fanatik ve holiganların çıkardığı şiddet olaylarına katılması ile şiddet daha fazla büyür (Bilir ve Sangün, 2014: 59). Yapılan bir araştırmada “kendisini taraftar olarak tanımlayan 83 kişiden 20’si, kendisini fanatik olarak tanımlayan 62 kişiden 28’i ve kendisini holigan olarak tanımlayan 31 kişiden 28’i maç günü gerçekleşen bir kavgaya karıştıklarını belirtmiştir” (Zelyurt, 2017: 49).

Futbol taraftarlarının, bir davranış biçimi olarak düzensizlikleri “futbol fanatizmi” yaftasını yapıştırmaktadır. “Futbol fanatizmi” yaftası maçı durdurmak için kasıtlı tasarlanmış gibi görünen ve şiddet içerebilen saha işgallerini kapsamakla birlikte rakip taraftar gruplarının, şiddetli ve tahribat yaratan meydan kavgalarını da ifade etmektedir. Futbol bağlamında serseri (fanatizm/holigan) davranışta bulunan taraftarlar için maça gitmek ve kavga etmek yaşamlarının ayrılmaz bir parçası olmaktadır (Riches, 1989: 206-207).

Taraftarların ve taraftar gruplarının saldırganca davranışları kavga-arbede ortamı yaratabilmektedir. Ancak saldırganlık karşı takımın taraftarlarına sopalı, bıçaklı ve silahlı saldırıda bulunmak, sadece fiziki bir kavgaya katılmak şeklinde kendini göstermemektedir. Taraftar gruplarının hakemlere, rakip takımın oyuncularına ve taraftarlarına, kulüp başkanlarına sözlü saldırıları, taraftarların sahaya yabancı madde fırlatmaları, tribünlerdeki koltukları söküp atmaları, rakip takımın sporcu ve taraftar otobüslerine zarar vermeleri, taraftar saldırganlığının örnekleri arasında yer almaktadır.

Taraftar grupları kendi takımlarını yüceltir, elde ettikleri zaferlerden övgüyle bahseder ve o zaferleri sanki kendileri elde etmiş gibi takımla özdeşleşirler. Taraftarlar elde edilen galibiyetten kendilerine değer ve üstünlük katarlar. Karşı takımın taraftarlarını alçaltır, hatta onlardan insan değilmiş gibi bahsederler. Karşı takımın taraftarı da karşı takımla özdeşleştirilir ve yapılacak saldırının nesnesi

haline getirilir. Taraftar grupları kaybettikleri maçın hiddet ve üzüntüsünü veya hakemin yaptığı hatayı karşı takımın taraftarına çevirir. Saha içinde oyuncular arasında yaşanan kavga stadyuma yayılır (Girtler, 2006: 110).

Taraftarların bir kısmı stada kesici-tehlikeli aletler getirebilmektedirler. Karagözoğlu ve Mungan Ay'ın yaptıkları araştırmada taraftarların %12'lik kısmının stada tehlikeli aletlerle geldiği belirtilmektedir. Alet getirenlerin bunu önceden planladığı düşünülürse, gösterilen saldırganlığın tepkisel saldırganlık olduğu görülmektedir (Karagözoğlu ve Mungan Ay, 1997: 171). Maçlara gelenlerin yanlarında tehlikeli aletler bulundurmaları maç esnasında ve sonrasında çıkabilecek olaylarda yaralanmaların ve ölümlerin yaşanmasına neden olabilmektedir.

Türkiye futbol tarihinde ölümcül taraftar olayları yaşanmıştır. Bu olayların bazıları şöyledir: Türkiye futbol tarihinde yaşanan trajik olayların başında 17 Eylül 1967 Kayserispor-Sivasspor olayı gelmektedir. Bu olay sonucunda 48 kişi hayatını kaybetmiş, 600 kişi yaralanmış, stadın tribünleri yakılıp yıkılmıştır (Köknel, 1996: 234). 25 Haziran 1969 yılında Kırıkkale-Tarsus İdman Yurdu maçında taraftarların kavgası sonucunda 10 kişi ölmüş ve 102 kişi yaralanmıştır. 13 Aralık 1991 tarihinde Beşiktaş taraftarı Oktay Akdemir, Galatasaray taraftarları tarafından dövülmesi sonucunda ölmüştür. (Zelyurt, 2017: 102).

Görüldüğü üzere bu olaylar rakip taraftarların birbirlerine saldırmaları sonucunda yaşanmıştır. Saldırganlık olayları sadece rakip taraftarlar arasında görülmemektedir. Aynı takımın farklı taraftar grupları arasında da şiddet ve saldırganlık olayları da yaşanabilmektedir. Denizlispor'un Yeşil Cephe ve 57 Gençlik taraftar grupları arasında silahlı kavga çıkmıştır. Bu olay sonucunda Yeşil Cephe taraftar grubu lideri Fatih Eroğlu hayatını kaybetmiş, 17 kişi yaralanmıştır. Olay yeri ve 57 Gençlik derneği binasında yapılan aramada 2 av tüfeği, 43 fişek, 14 kartuş, 6 kesici ve delici alet ile 4 demir sopayı polis ele geçirmiştir (<https://www.trthaber.com/haber/turkiye/dernek-cephanelik-gibi-111102.html> Erişim tarihi 30.01.2021).

1.3.1. Taraftarların Saldırgan Olmalarında Rol Oynayan Faktörler

Taraftarların saldırgan davranışlar sergilemesinde demografik faktörler (yaş, cinsiyet), Sosyokültürel faktörler (aile, eğitim, altkültür, sosyal tabaka) ve diğer faktörler (alkol/madde kullanımı, kitle iletişim araçları, hakemler/yöneticiler/amigolar ve ırkçılık ve aşırı milliyetçilik) etki etmektedir.

Cinsiyet değişkeni, saldırganlığın gelişiminde önemli bir etkidir. Erkeklerin kadınlara göre saldırganlık eğilimleri daha fazladır. Erkekler kadınlara kıyasla anlaşmazlıklarını kavga ederek çözmeye çalışmaktadırlar (Şanlı, 2014: 38). Futbol genellikle erkeklerin ilgisini çeken bir spor dalıdır. Türkiye'deki takımların sahip olduğu taraftar gruplarına bakıldığında da bu grupların çoğunlukla ergenlerden ve gençlerden oluşan yaş grubunda yer aldıkları görülmektedir. Nitekim, seyirci ve taraftar saldırganlığı üzerine yapılan araştırmalarda seyirci/taraftarların büyük çoğunluğu 15 ila 28 yaş arasında değişen gençlerden oluşmakta ve erkek ağırlıklı bir görünüm sergilemektedir (Karagözoğlu ve Mungan Ay, 1997: 167-168; Özmaden, 2004: 96, Koçer, 2012: 121).

Ailenin, sosyalleşme sürecinde, çocuğun tutum ve davranışlarının kazandırılmasında önemli bir işlevi bulunmaktadır. Aile çocuğun sağlıklı bir kişilik geliştirmesinde etkili olmaktadır. Bu bağlamda anne ve babanın çocuğuna karşı ilgili olması önemlidir. Ayrıca ailesinden şiddet gören çocuğun çevresini sürekli denetlemeye çalıştığı, diğer insanlarla sağlıklı ilişkiler geliştirdiği, şiddeti bir davranış modeli olarak benimsediği belirtilmektedir (Acet, 2006: 113). Bu bağlamda ailesiyle sağlıklı ilişki kuramayan, çocukluğunda aile içi şiddete tanıklık eden ya da maruz kalan taraftarların stadyum içerisinde ve dışarısında saldırganlık davranışları sergileyebildikleri söylenebilir.

Eğitim seviyesinin yükselmesiyle taraftar davranışlarının tutarlılığı arasında olumlu bir ilişki olabileceği söylenebilmektedir. İyi eğitilmiş bireylerin sayısının artması ile toplumdaki suç oranlarının ve olumsuzlukların azalacağı düşünülmektedir (Acet, 2006: 117). Yapılan araştırmalara bakıldığında, Tazegül ve arkadaşlarının (2011: 53) araştırmasında seyircilerin % 52,8'inin lise mezunu olduğu, Koçer'in (2012: 121) araştırmasında taraftarların % 74,2'sinin lise ve altı öğrenim gördükleri, Şanlı'nın (2014: 86) araştırmasında futbol seyircilerinin % 70,4'ünün lise ve altı eğitim aldıkları, Çakmak ve Çelik'in (2016: 317) araştırmasında ise taraftarların % 59,2'sinin lisans ve lisansüstü eğitim düzeyine sahip olduğu görülmektedir. Görüldüğü üzere futbol seyirci ve

taraftarlarının eğitim düzeyi daha çok lise ve altı eğitim düzeyidir. Ancak üniversite eğitimi almış taraftarların oranında da artış yaşanması toplum açısından olumlu gelişme olarak yorumlanabilir.

Kendilerine özgü norm ve değerleri olan, içinde buldukları kültürden kısmen farklılaşan alt kültürler bulunmaktadır. Taraftar grupları da kendilerine özgü yaşam biçimleri, konuştukları dil, giyim tarzları, boş zamanlarını değerlendirme biçimleri gibi kodlarla alt kültür özelliği gösterebilmektedir. Taraftarların içinde buldukları alt kültür grupları saldırgan davranışları benimseyebilmekte ve taraftarlar saldırgan davranışlar sergileyebilmektedirler.

Sosyal tabakalaşma piramidinde üst tabaka, orta tabaka ve alt tabaka olmak üzere genel tabakalar bulunmaktadır. Futbol taraftarlarının içinde buldukları tabakaya göre saldırganlık eğilimleri değişiklik gösterebilmektedir. Acet'in (2006: 122) belirttiği gibi, üst tabakada yer alanlar genellikle toplum içinde oluşan şiddet eylemlerinden kaçınmaya çalışmaktadırlar. Orta tabakadakiler, kurallara daha çok uymakta ve ahlaken daha ciddi bir kesimi oluşturmaktadırlar. Alt tabakada ise kavga etmek, erkeklik normlarının bir göstergesi olarak kabul edilmektedir.

Taraftarların maça gelirken uyuşturucu madde ve alkol kullanmaları saldırganlık düzeyini artırmada etkili olabilmektedir. Nitekim Şanlı'nın (2014: 95) araştırması maç seyretmeye giderken alkol kullananların, kullanmayanlara göre saldırganlık düzeylerinin daha yüksek olduğunu ortaya koymaktadır.

Yazılı ve görsel basında/spor medyasında bilinçsiz, saldırganlık içerikli yayınların yapılması ve saldırganlığın övülmesi spor sahalarında saldırgan davranışların ortaya çıkmasına neden olabilmektedir. Hakemlerin yanlış kararlar vermesi ve taraflı davranması, yöneticilerin tahrik edici davranış ve demeçleri, amigoların olumsuz ve yanlış yönlendirmeleri seyirci ve taraftarları saldırganlığa yönlendirebilmektedir (Mutlu, 1991 akt. Yetim, 2006: 216-217). İrkçı söylemler ve tezahüratlar ile ırkçı yayınlar taraftarların birbirlerine tahammül sınırlarını zorlamakta, hoşgörü ortamını yok ederek taraftar saldırganlığını artırabilmektedir.

2. Kuramsal Çerçeve

Saldırganlığın nedenlerini açıklamaya yönelik çalışmalar, üç kuram üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bunlardan birincisi Freud'un görüşlerine dayanmaktadır. Buna göre, saldırganlık içgüdüsel bir özellik ve doğuştan gelen bir eğilimdir. Sosyalleşme veya öğrenme kuramı olarak adlandırılan diğer kurama göre, saldırganlık öğrenme süreçlerinin bir sonucudur. Engellenme ve saldırganlık varsayımına dayanan kurama göre ise, saldırganlık engellemeye karşı bir tepkidir. Bu şekilde verilen tepki doğuştan gelen ya da sonradan kazanabilmektedir (Kuru, 2000 akt. Şahin, 2003: 69).

2.1. İçgüdü Kuramı

İçgüdü kuramına göre saldırganlık insanın içgüdülerine dayanmaktadır. Saldırganlık temel dürtülerden biridir. Bu teoriye göre saldırganlık öğrenilmemiş bir davranıştır ve insan doğuştan saldırgan eğilim taşımaktadır. İçgüdü kuramının öncüleri arasında Freud ve Lorenz bulunmaktadır.

Freud'un teorisine göre tüm insanların sahip olduğu ölüm içgüdüleri vardır. Ölüm içgüdüleri yıkıcı enerji yaratmaktadır. Bu enerji kasten serbest bırakılmazsa, kişinin kendisine ya da başkalarına karşı istemeden açığa çıkar. Bu yıkıcı enerji şiddet içerikli aktivitelerle serbest bırakılarak kontrol edilir. Bu "Katharsis"dir (Zelyurt, 2017: 83). Freud'a göre içgüdü, gereksinmelerin yarattığı gerginliği azaltma fonksiyonuna sahiptir. İnsanda ölüm içgüdülerinden kaynaklanan yıkıcılığı saldırgan eylemler azaltmakta, saldırgan eylemlerin ardından yıkıcılık tekrarlanmaktadır. Bu nedenle Freud insan saldırganlığının kaçınılmaz olduğunu düşünmektedir (Tiryaki, 2000: 150).

Lorenz'e göre saldırganlık doğuştan gelmektedir. Lorenz saldırganlığın türlere hizmet eden bir fonksiyonu olduğu noktasında Freud'dan ayrılmaktadır. Lorenz'e göre saldırganlık, yaşamı ve türlerin korunmasını artırır. Saldırganlık, türün sağlık ve güç bakımından üstün liderlerinin seçilmesini sağlar. Gelecek nesillere kaynak aktarımı daha fazla olur, türün içinde bulunduğu sosyal yapıda hiyerarşi oluşturulur, hiyerarşinin en üstünde en iyiler bulunur. Lorenz'e göre kabul edilebilir ve kabul edilemez saldırganlık vardır. Savaşın kabul edilemez saldırgan eylemiyken, spor kabul edilebilir insan eylemidir (Lorenz, 1966 akt. Şahin, 2003: 76).

2.2. Engellenme-Saldırganlık Kuramı

Engellenme-saldırganlık kuramı engellenme-saldırganlık hipotezi olarak isimlendirilir (Şahin, 2003: 77). Engellenme, ulaşılmak istenen hedefin bloke edilmesi ve durdurulmasıdır. Engellenme-saldırganlık kuramına göre engellenmelerin artması, saldırgan dürtüleri artırır ve artan saldırgan dürtü açık saldırgan davranışa neden olur (Acet, 2006: 63). Yani engellenme-saldırganlık hipotezine göre, engellenme her durumda saldırgan davranışa neden olmakta ve bütün saldırganca davranışlar engellenmeden kaynaklanmaktadır (Burger, 2006: 696).

Engellenmenin spor taraftarlarının saldırganlığını artırması için üç unsurun etkili olduğu öne sürülmektedir: Sahada takım ve oyuncularla yeteri kadar özdeşleşme olmalıdır. Engellenme duygusunu yaşayan taraftarların duygularına öfke egemen olmalıdır. Saldırı ve şiddet için çeşitli fırsatlar, uyarıcılar ve saldırı koşulları için toplumsal destek bulunmalıdır (Coakley, 1998 akt. Zelyurt, 2017: 85).

2.3. Sosyal Öğrenme Kuramı

Sosyal öğrenme kuramına göre saldırganlık diğer davranışlar gibi sosyalleşme sürecinde öğrenilebilmektedir. Saldırganlık davranışının öğrenilmesinde aile başta olmak üzere çevrenin önemli etkisi bulunmaktadır. Sosyal öğrenme kuramını geliştiren Albert Bandura'dır. Bandura'ya göre saldırganlık, doğuştan olan veya içgüdüsel bir davranış değildir, edimsel koşullanma ve gözlemsel öğrenmeyle öğrenilir (Glyn, 1986, akt. Acet, 2006: 64). Edimsel koşullanmaya göre, bir davranış ödüllendirildiğinde ya da pekiştirildiğinde o davranışın gelecekte tekrarlanma olasılığı artmaktadır. Model alarak ve taklit ederek öğrenmede, anne-baba, öğretmen, arkadaş, beğenilen herhangi bir kişi, televizyon kahramanı vb. kişiler gözlem yoluyla model alınır ve bu kişilerin davranışları uygun bir anda taklit edilir (Dökmen, 2015: 60).

Şiddet davranışının diğer aile üyelerinden öğrenildiğini gösteren pek çok çalışma bulunmaktadır. Örneğin aile içinde şiddeti yaygın olarak gören bir büyüyen bir erkeğin, aile içi şiddet görmeyen bir erkeğe oranla eşine şiddet uygulama olasılığı daha yüksektir. Aile içinde şiddet görmüş bir çocuğun ileride şiddete eğilimi daha fazladır (Akkaya, 2009: 333). Bandura ve arkadaşlarının sosyal öğrenme kuramı çerçevesinde yaptıkları araştırmalar, çocuk ve yetişkinlerin televizyondaki modellerden, duygusal ve saldırgan davranışlar kazandıklarını ortaya çıkarmaktadır (Biaggio, 1981 akt. Karataş, 2008: 18).

2.3.1. Taraftar Saldırganlığı ve Sosyal Öğrenme

Sosyal öğrenme kuramına göre saldırganlık öğrenilen bir davranıştır. Sosyal öğrenme kuramıyla ilgili bir diğer bulgu "saldırganlığın, diğer öğrenilmiş tepkilerde olduğu gibi pekiştirme olasılıklarına duyarlı olmasıdır" (Şahin, 2003: 161). Bu bağlamda bireyin içinde yetiştiği ailesi ve sosyal çevresi, kitle iletişim araçları onun saldırgan davranışları öğrenmesinde etkili olabilmektedir. Saldırgan davranış sergileyen bir bireyin saldırısı olumlu olarak pekiştirildiğinde, birey saldırgan davranışı devam ettirebilmektedir.

Şiddetin kanıksandığı bir ortamda doğan çocuklar şiddete yabancı değillerdir. Onlar aile içi şiddete tanıklık etmektedirler ya da anne-babalar çocuk üzerinde şiddet uygulamaktadırlar. Bu çocuklar okulda öğretmenlerinden, sokakta arkadaşlarından şiddet görmektedirler (Talimciler, 2006: 97). Nitekim Şahin araştırmasında şiddet eylemlerinde bulunan futbol taraftarlarının çocukluk dönemlerinde aileleri tarafından kendilerine şiddete yönelik eylemlerde bulunduğu tespit etmektedir (Şahin, 2003: 267). Ailede, mahallede, okulda şiddetle birlikte yaşamayı doğallaştıran bireyler bunun sonucunda da tribünde şiddetin uygulayıcısı olmaktadır. Bilir ve Sangün'un belirttiği gibi, Van der Brug'un çalışmasında, şiddetle anılan gençlerin sorunlarının başında problemlili okul yaşamı gelirken, ikinci sırasında ana-baba denetiminin yetersiz olması gelir. Bu sorunlu gençlerin taraftar gruplarında daha saldırganca davranmalarının nedeninin spor sosyolojisine göre açıklanması kitlesel bir yapıda, bastırılmış duyguların açığa çıkarak şiddete yönelmesidir (Bilir ve Sangün, 2014: 62).

Sporun özünde de şiddetin barındığını bilerek, spor alanlarında şiddete yol açan koşullar oluştuğunda şiddet ve saldırganlık eylemlerinin gerçekleştiği söylenebilir. Talimciler'in (2006: 93) ifade ettiği gibi "Sporun mayasında sertlik ve şiddetin bulunuyor olması, sportif ortamın saldırgan davranışın taklit edilmesi için uygun bir alan oluşturmasını sağlamaktadır".

Stadyumları dolduran taraftarlar, deşarj olmak amacıyla küfürler edip, kavga çıkarak saldırganca davranabilmektedirler. Taraftarların saldırgan tutum ve davranışları bir taraftar grubu içindeyken daha fazla gerçekleşmektedir. Taraftar grupları şiddet ve saldırganlığın çıkışı noktası olabilmektedir. Taraftar gruplarında saldırganca yapılan, rakip takım ve taraftarlarını hırpalamaya yönelik olan davranışlara onay verilmektedir. Aidiyet duygusuyla hareket eden bireyler taraftar grubunun norm ve değerlerini içselleştirmektedirler. “Eyleme dönüşen taraftar şiddetinin temelinde insanların taraftarlığı bir aidiyet ve kimlik kaynağı olarak görmeleri bulunmaktadır. Bu anlamda başkalarının yaptıklarını gördükleri şiddeti, bir yere ait olma duygusu ve arkadaşları arasında kabul görme isteği ile kendileri de uygulamaktadırlar” (Akcan Amca, 20020: 146). Her hangi bir taraftar, takımını taraftar grubunun içine girdiğinde buradaki saldırgan davranışları görerek benimser, benimsedikçe destek ve kabul görür. Böylece ait olduğu grup taraftarı yönlendirir. Tuttuğu takımın kazanması için verilen destek, bir süre sonra kazanmayı engelleyen veya engelleyebilecek olan hakemlere, rakip takımın oyuncularına, rakip takımın seyircilerine tavır almayı getirir. Bu tavır bazensaldırganca olabilir (Karagözoğlu ve Mungan Ay, 1997: 166).

Saldırganlık olaylarına katılanlar sağlıklı özdeşim kuramayan, yeterli ölçüde sosyalleşemeyen, kimlik edinemeyen, kendilerini takımlarına ve bağlı oldukları renkleri temsil ettiğini düşündükleri taraftar grubuna adayan gençlerdir. Köknel’in belirttiği gibi bu gençler taraftarı oldukları takımın fedailiğini yapmakta ve bu şekilde toplumda rol ve statü kazandıklarını düşünmektedirler. Takımın üstünlük kurması içinsaldırganlığı ve şiddeti statü sembolü saymaktadırlar. Ait olunan alt kültürün, grubun yarattığı boyun eğme, uyuma, korkutma, sindirme, toplumsal hızlanma ve riske girme gibi süreçlerin etkisinde, saldırganlığı ve şiddeti, takımlarının ortak değeri olarak benimsemektedirler (Köknel, 1996: 236).

Taraftar grubu içinde yer alan taraftarlar grup liderlerini model almakta, liderlerinin söylem ve davranışlarını benimsemektedirler. Bilir ve Sangün’ün belirttiği gibi taraftar grubuna dahil olanlar, grup liderlerini taklit ederek saldırganlık sergileyebilmektedirler (Bilir ve Sangün, 2014: 62). Bunun en çarpıcı örneği Denizli’de yaşanmıştır. Denizli’de Yeşil Cephe ve 57 Gençlik taraftar gruplarının arasında çıkan kavgada Yeşil Cephe Taraftar Grubu lideri öldürülmüş, 57 Gençlik Taraftar Grubu lideri ise hapse girmiştir. Denizlispor taraftarı olan Yeşil Cephe grubu ile onun karşısında yer alan 57 Gençlik arasındaki düşmanlık silahlı çatışmaya varacak kadar şiddet ve saldırganlığı yücelten bir hesaplaşma başlatmıştır. Ne yazık ki bu olay Denizlispor taraftarları arasında bir savaş mantığıyla gruplar arasında devam etmektedir.

Grup liderlerini taklit ederek saldırganlık gösteren taraftarların saldırgan olmalarında şiddet uygulayan ailelerini taklit etmeleri de etkili olabilmektedir. Bu bağlamda şiddet ortamında yetişen taraftarlar model aldıkları ailelerinin saldırgan davranışlarını öğrenerek bu saldırganca tutumlarını rakip taraftara yöneltebilmektedir. Grup liderlerini, ailelerini taklit ederek saldırgan olan taraftarların saldırganlığında medyanın da etkisi bulunmaktadır. Taraftarlar televizyon, gazete, radyo, internet gibi kitle iletişim araçlarından etkilenerek saldırganlığı benimseyebilmektedir. Medya saldırganlığı kitle iletişim araçlarıyla aktarmaktadır. Kitle iletişim araçlarından aktarılanlar büyük ölçüde görüntülüdür. Görüntü olayların geçtiği yerdeymiş gibi algılanmasına neden olmaktadır. Medya görüntülerde seçici davranır, onları montajlayıp yorumlayarak izleyicilere sunar. Bu şekildeki müdahaleler şiddet görüntülerine de uygulanınca şiddetin derecesi değil, medyanın şiddeti ne kadar yansıttığı ve bundan ne öğrenildiği önemlidir (Miroğlu, 2007 akt. Akkaya, 2009:341). Kitle iletişim araçları yoluyla, şiddete teşvik sonucunda şiddet öğrenilip uygulanabilmektedir (Saz, 2013: 147).

Hafta boyunca medyanın yanlı, şiddet ve saldırganlık içeren yayınlarına maruz kalan ve saldırganlık haberlerini öğrenen taraftarlar rakip takıma karşı hınçla dolmakta ve önyargılarla maça gelmektedirler. Saldırganlık dürtüsünü bastıramayan taraftarlar kavga çıkarak holiganlaşabilmektedirler. Nitekim, Özmaden’in (2004: 188) yaptığı araştırmada spor medyasının, seyircileri saldırganlığa teşvik eden ilk üç faktör arasında yer aldığı görülmektedir. Şahin’in (2003: 267) araştırmasında, taraftarların (%73,1) küfür ve şiddet görüntülerinin televizyon ya da gazetelerde sıklıkla gösterilmesinin kendilerini olumsuz etkilediğini, küfre ve şiddete yönelttiğini ifade etmektedirler.

Görüldüğü üzere aileden, taraftar grubundan ve grup liderinden, medyadan öğrendikleri saldırganca davranışları sergileyen taraftarların bu davranışları model aldığı kişiler tarafından ödülle pekiştirilebilmektedir. Pekiştireçler, övgü, hediye, taraftar grubunda yer alma, arkadaş çevresi ve aile içerisinde itibarının artması şeklinde olabilmektedir (Ziyagil vd., 2012: 6). Dolayısıyla taraftarların Kayaoğlu'nun belirttiği gibi saldırgan davranışlarının kazanılmasında ve bir edim olarak gerçekleştirilmesinde, pekiştirmenin ve gözlem yoluyla öğrenmenin güçlü birer mekanizma olduğu gösterilmiştir (Kayaoğlu, 2004: 85).

Sonuç

Futbol toplum yaşamında önemli bir yere sahiptir. Futbol, kişiler için gündelik yaşamın sıradanlığından ve gerginliğinden bir kaçış aracıdır. Kitleler maçlara giderek ya da maçları televizyonlarından izleyerek tuttukları takımın galip gelmesini, takımının en iyisi olmasını istemektedirler. Masumane görünen bu istek bir savaşıma dönüşebilir. Kendilerini takımlarına ve üyesi oldukları taraftar grubuna ait hisseden taraftarlar kazanma hırsı ile takımlarının galip gelmesi için saldırgan tutum ve davranışlar sergileyebilmektedir. Onlar rakip takım ve taraftarlarını düşmanlaştırmaktadır. Barışçıl ve dostça oynanması gereken futbol müsabakaları taraftar ve gruplarının şiddet ve saldırgan davranışlarıyla şiddet olaylarına dönüşmektedir.

Bu araştırmada futbol taraftarı saldırganlığı ve sosyal öğrenme arasındaki ilişkiyi ortaya koymak amaçlanmaktadır. Araştırmanın kapsamında aile, taraftar grubu, taraftar liderleri ve medyanın taraftar saldırganlığını nasıl etkilediği yer almaktadır. Araştırmada taraftar saldırganlığının çevresel faktörler tarafından üretildiği, saldırgan davranışların sosyal öğrenme sürecinde taraftarlar tarafından öğrenilip içselleştirildiği, taraftarların futbolun özünde saldırganlığı içerdiğini düşünmesine ve taraftarların saldırgan davranışları başarıyla ilişkilendirmelerine neden olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Araştırma futbolun ayrılmaz bir parçası olan taraftarların davranışlarının saldırgan eğilimlerinin anlaşılmasını sağlaması, futbol taraftarı saldırganlığının taraftarların doğuştan gelen özelliklerinden değil, çevreden öğrenilerek ortaya çıktığını göstermesi ve taraftarların öğrendikleri saldırgan davranışları, özellikle taraftar grupları içerisinde yer alan ve yeni gelen üyelere aktararak saldırganlığın sürdürülmesine neden olduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Öğrenilmiş bir davranış olan taraftar saldırganlığının önlenmesi için öneriler sunmak mümkündür. Taraftarlığın cinsiyetçi bir yapısı bulunmaktadır. Saldırganlığa eğilimli olan taraftarların cinsiyete göre dağılımları erkek ağırlıklıdır. Bu nedenle maçlara gelen kadın taraftar sayısını arttırmak taraftarların saldırgan eğilimlerini azaltabilir. Kadın taraftarların stadyumlarda sayılarının fazlalaşması kötü tezahüratların, küfürlerin azalmasına katkıda bulunabilir.

Yapılan araştırmalarda saldırganlığa eğilimli olan taraftar kitlesinin öğrenci ve işsiz ağırlıklı olduğu ortaya konulmaktadır. İşsiz olan taraftarlar içinde buldukları ekonomik sıkıntılardan dolayı yaşadığı zorluklara tepkisini rakip taraftarlara ya da kendi takımının farklı taraftar gruplarına saldırmakla verebilmektedir. İşsizlik sorununu azaltmaya yönelik politikalara önem verilmeli, işsiz olan gençlere istihdam olanakları sağlanmalıdır.

Aileleri bilinçlendirme çabalarında bulunulmalıdır. Ailelerin çocuğa uygun olmayan disiplin anlayışlarından uzaklaşmaları, baskıcı ve katı tutum yerine çocuğu anlayabilen yaklaşım geliştirmeleri, çocuğa karşı şiddet ve saldırgan davranışları terk etmeleri konusunda ailelerin bilinçlendirilmesi gerekir. Anne-baba çocuğa doğru bir rol model olmalıdır. Aileler çocuklarına spor kültürünü öğretebilmelidir. Böylece çocukların sağlıklı bir şekilde sosyalleşmeleri sağlanabilir ve çocuklar saldırgan eğilimlerden uzaklaşmış taraftar kimliğini taşıyabilirler.

Futbolun ruhunda mücadele, centilmenlik ve dayanışma vardır. Sıklıkla olmasa da futbolda dayanışma örneklerine rastlanabilmektedir. Beşiktaş taraftar grubu olan Çarşı'nın, Van depremindeki depremzedelere, depremzedelerin kış koşullarında üşümemeleri için, yardım etmek amacıyla atkılarını çıkarıp yaklaşık 30.000 atkıyı saha kenarına atmaları futbolun dayanışmacı ruhuna örnek olarak verilebilir (<https://www.mynet.com/30-bin-atki-sahaya-atildi-8732-myspor> Erişim tarihi 01.02.2021). Centilmenlik ve dayanışma ne yazık ki tribünlerde genellikle görülmemektedir. Tribünler, basının tiraj arttırmak için tahrik edildiği, rakip taraftarların birbirlerine düşmanca davrandığı ortamlar haline gelmektedir. Taraftar gruplarını yönlendirmede grup liderlerinin önemli bir rolü bulunmaktadır. Grup lideri kendi grubunun taraftarlarınca taklit edileceği

için önce sportmen olmalıdır, takımını desteklerken rakiplerini düşmanlaştırmayıp karşı takım taraftarlarıyla empati kurmalı, şiddet ve saldırganlığı öven söylemlerden uzak durmalı, kendi taraftar arkadaşlarını şiddet sarmalı içerisine sürüklememeli, barışçıl bir lider olmalıdır. Taraftar gruplarına şiddet ve saldırganlığı önleme, insana saygılı/dostluk temalı futbol anlayışının sağlanması konularında bilinçlendirme eğitimleri verilmelidir. Kulüp yöneticilerinin demeçleri taraftar gruplarını tahrik edebilmektedir. Bu bağlamda kulüp yöneticileri demeç verirken özenli davranmalıdır.

Futbol sadece stadyumda 22 futbolcunun oynadığı ve üç hakemin yer aldığı bir oyun değildir. Kuşkusuz hakemler, futbolcular, futbolcuları çalıştıran teknik adamlar sahanın içerisinde olanlardır. Sahanın dışındaki taraftar, medya ve kulübü yöneten yönetim kurulu da futbolun içindeki ana unsurlardır. Şiddet toplumsal bir yaradır. Bu yaranın iyileşmesi için futbolun içinde yer alan yukarıda sayılan öğelerin tümünün duyarlı olması lazımdır. Özellikle gazete ve televizyon programlarında futbol yorumcularının kullandığı dil şiddeti içermemelidir. Taraftarlar medyadan şiddet ve saldırganlığı öğrenebildikleri için medyada şiddet ve saldırganlığı öven yayınlar yapılmamalı, şiddet içeren görsellere yer verilmemelidir. Futbolda şiddet ve saldırganlığa dur demenin yolu ortak akılla futbolun tüm taraflarının futbolun dostluk, mücadele ve centilmenlik ilkeleri etrafında birleşmeleridir.

Kaynakça

- Acet, M. (2006). *Sporda Saldırganlık ve Şiddet*. İstanbul: Morpa Kültür Yayınları.
- Akcan Amca, F. (2020). Maç Psikolojisi Çok Farklı: Futbol Sahalarında Görülen Futbolcu ve Taraftar Şiddeti Üzerine Bir Analiz. *Başkent Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 5(2), Ankara, 139-153.
- Akkaya, C. (2009). Toplumsal Bir Problem Olarak Şiddet. *Sosyal Problemler Sosyolojisi: Dünyadan ve Türkiye'den Örnekler*, (Editör: Nurşen Adak), Ankara: Siyasal Kitabevi, 327-350.
- Aydın, B. - Hatipoğlu, D. - Ceyhan, Ç. (2008). "Endüstriyel Futbol Çağında Taraftarlık", *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, Sayı: 26, Ankara, 289-316.
- Bilir, Pervin ve Sangün, Levent (2014). "Adana Demirspor ve Adanaspor Futbol Taraftarlarının Şiddet Eğilimleri", *Spor ve Performans Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 1, Samsun, 56-65.
- Burger, J.M. (2006). *Kişilik*. İ. D. E. Sarıoğlu (Çev). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Çakmak, M. N. ve Çelik, V. O. (2016). "Futbolda Şiddet ve Erkeklik: Nefer Taraftar Grubu Örneği", *Journal of Sociological Studies-Sosyoloji Konferansları*, Sayı: 54, İstanbul, 299-331.
- Dökmen, Z. Y. (2015). *Toplumsal Cinsiyet Sosyal Psikolojik Açıklamalar*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Girtler, R. (2006). *Terbiyesizliğin Teorisi*. M. Beyaztaş (Çev). İstanbul: Kale Yayınları.
- <https://www.mynet.com/30-bin-atki-sahaya-atildi-8732-myspor>Erişim tarihi 01.02.2021.
- <https://www.trthaber.com/haber/turkiye/dernek-cephanelik-gibi-111102.html>
- Erişim tarihi: 30.01. 2021.
- Karagözoğlu, C. ve Ay, S.M. (1997). Futbol Seyircisinde Saldırganlık Eğilimleri: İstanbul Örneği, *1. Uluslararası Spor Psikolojisi Sempozyumu*, Mersin, 10-12 Ekim 1997, s. 165-172.
- Karataş, Z. (2002). Bilişsel Davranışsal Teknikler ile Psikodrama Teknikleri Kullanılarak Yapılan Grupla Psikolojik Danışma Uygulamalarının Ergenlerde Saldırganlığı Azaltmadaki Etkilerinin Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Mersin: MEÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kayaoğlu, A. (2004). Futbolda Seyirci Şiddeti: Sosyal Psikolojinin Katkıları ve Sınırlılıkları. *Türk Psikoloji Yazıları*, 7(13), Ankara, 79-101.

- Koçer, M. (2012). Futbol Derneklerine Üye Olan Taraftarların Şiddet ve Holiganizm Eğilimlerinin Belirlenmesi: Kayseri Örneği. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(32), Kayseri, 111-135.
- Köknel, Ö. (1996). *Bireysel ve Toplumsal Şiddet*. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- Özmaden, M. (2004). Seyircilere Göre Futbolda Saldırganlığı Teşvik Eden Faktörler Üzerine Bir Araştırma. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi. Sağlık Bilimleri Enstitüsü.
- Riches, D. (1989). *Antropolojik Açından Şiddet*. D. Hattatoğlu (Çev). İstanbul: Ayrıntı Yayınevi.
- Saz, İ. (2013). Spor-Şiddet İlişkisi, Nedenleri ve Çözüm Önerileri. *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, Sayı: 2, Ankara, 137-157.
- Sears, D. O. - Peplau, L. A. – Taylor, S. E. (2007). *Sosyal Psikoloji*. A. Dönmez (Çev). Ankara: İmge Kitapevi.
- Sert, M. (2000). *Gol Atan Galip Futbola Sosyolojik Bir Bakış*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Şahin, M. (2003). *Sporda Şiddet ve Saldırganlık*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Şanlı, S. (2014). Futbol Müsabakalarında Olaylarda Yer Alan Seyircilerin Saldırganlık Düzeylerinin Belirlenmesi. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi. Sağlık Bilimleri Enstitüsü.
- Talimciler, A. (2006). Sosyolojik Açından Futbol Fanatizmi. *Ege Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, Sayı: 15, İzmir, 91-104.
- Tazegül, Ü. - Ersoy, A. - Sançaklı, H. (2011), “Futbol Seyircisinin Saldırganlık Düzeyinin Sosyodemografik Açından İncelenmesi: Kütahya İl Örneği”, *Uluslararası Spor Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 23-43.
- Tiryaki, Ş. (2000). *Spor Psikolojisi*. Ankara: Eylül Yayınevi.
- Vasi, D. (2019). Aile İçi Şiddetin Sosyal Öğrenme Kuramı Perspektifinden Değerlendirilmesi: Kahramanmaraş Kadın Konuk Evi Örneği. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi. Sağlık Bilimleri Enstitüsü.
- Yetim, A. (2006). *Sosyoloji ve Spor*. Morpa Kültür Yayınları, İstanbul.
- Zelyurt, M. K. (2017). *Futbolda Şiddet ve Taraftarlık*. Ankara: Nobel Bilimsel Eserler.
- Ziyagil, M. A. - Bilir, P. – Çekini, R. – Temur, C. S. (2012), “Türkiye’de Sporda Saldırganlık, Şiddet ve Çözüm Önerileri”, *CBÜ Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, 7(1), Manisa, 1-14.